

Bir Dil Aşığı Hüseyin Kâzım Kadri (1843–1903) ve Türk Lügati

Ahmet YILDIZTAŞ

PhD, senior lecturer at SDU University, Kaskelen, Kazakhstan,
ahmet.yildiztas@sdu.edu.kz

Adem ÖZKAN

Senior lecturer at SDU University, Kaskelen, Kazakhstan, adem.ozkan@sdu.edu.kz

Araştırma Makalesi

Konu: Edebiyat

Özet

Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşamış olan Hüseyin Kâzım Kadri, velûd bir fikir ve siyaset adamıdır. 1921 yılından sonra hiçbir görevi kabul etmeyip, *Türk Lügati* adlı eseri üzerinde çalışmaya başlamış ve büyük bir eksikliği gidereceğine inandığı bu esere yıllarını vermiştir. Çünkü lügat, konuşulan ve yazılan dilin hafızasıdır. Bu açıdan Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk Lügati*, Türk sözlükçülüğü açısından bir dönüm noktasıdır. *Türk Lügati*, Arapça, Farsça ve Batı dillerinden (İtalyanca, Fransızca, Lâtince, Rumca, İngilizce) geçme kelimelerin yanı sıra; Türk lehçe ve şivelerinden de (Uygur, Çagatay, Azerî, Kazak, Çuvaş, Yakut vs.) kelimeleri ihtiva eden çok kapsamlı bir lügattir. Türk lehçelerini mukayese anlamında yapılan ilk ciddi çalışma olan *Türk Lügati*, Osmanlı Türkçesi açısından da önemli sözlüklerden biri kabul edilmektedir. *Türk Lügati*'nin en önemli özelliklerinden birisi de bir sözlük için aşırı kabul edilebilecek oranda divan edebiyatından örnek ihtiva etmesidir. Bir okyanusa benzetilen *Türk Lügati* üzerinde maalesef yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Bu önemli eser üzerinde çalışmanın bir görev olduğu düşünülmüş ve bu düşünce bizi bu konuda çalışma yapmaya sevk etmiştir. Çalışmamızın giriş bölümünde Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı ve eserleri kısaca ele alınmış; daha sonra *Türk Lügati*'nin telif serüveni, önemi ve sözlükçülük metodu anlatılmış ve yazarın yararlanmış olduğu kaynaklar gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Hüseyin Kazım Kadri, Türk Lügati, Türk Lehçeleri, Osmanlıca, Sözlük

A Language Enthusiast: Hüseyin Kâzım Kadri (1843–1903) and the Turkish Dictionary

Abstract

Hüseyin Kâzım Kadri, who lived during the National Struggle and the Republican era, was a prolific intellectual and political figure. After 1921, he refused to accept any position and began working on his book, "Turkish Dictionary," dedicating years to it, believing it would fill a significant gap. Because a dictionary is the memory of spoken and written language. In this respect, Hüseyin Kâzım Kadri's "Turkish Dictionary" is a turning point in Turkish lexicography.

Makaleye Atıf Bilgisi

Yıldıztaş, A. (2026).

Bir Dil Aşığı Hüseyin Kâzım Kadri (1843–1903) ve Türk Lügati, *International Journal of Social Science (IJSS Journal)*,

(e-ISSN:2548-0685) Vol:10, Issue:42; s. 316-326.

DOI:

10.52096/usbd.10.42.16

Gönderim: 21.01.2026

Kabul: 24.02.2026

The "Turkish Dictionary" is a very comprehensive dictionary containing words borrowed from Arabic, Persian, and Western languages (Italian, French, Latin, Greek, English), as well as words from Turkish dialects and vernaculars (Uyghur, Chagatai, Azerbaijani, Kazakh, Chuvash, Yakut, etc.). As the first serious comparative study of Turkish dialects, the "Turkish Dictionary" is also considered one of the important dictionaries in terms of Ottoman Turkish. One of the most important features of the Turkish Dictionary is its inclusion of an excessive number of examples from classical Ottoman literature, a phenomenon often considered excessive for a dictionary. Unfortunately, the Turkish Dictionary, likened to an ocean, has not been sufficiently studied.

We felt it was our duty to work on this important work, and this thought led us to undertake this study. In the introduction, we briefly discuss the life and works of Hüseyin Kâzım Kadri; then, we describe the compilation process, importance, and lexicographical methodology of the Turkish Dictionary, and indicate the sources used by the author.

Keywords: Hüseyin Kâzım Kadri, Turkish Dictionary, Turkish Dialects, Ottoman Turkish, Dictionary

1.Giriş

Dil, bir milletin kültürel hafızasını taşıyan en temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda sözlükler, yalnızca kelimelerin anlamlarını veren araçlar değil; aynı zamanda bir dilin tarihî, kültürel ve edebî birikimini yansıtan önemli kaynaklardır. Türk dili açısından sözlükçülük geleneği incelendiğinde, özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde hazırlanan lügatlerin, dilin zenginliğini ve çok katmanlı yapısını ortaya koyduğu görülmektedir.

Bu geleneğin en dikkat çekici örneklerinden biri, Hüseyin Kâzım Kadri tarafından hazırlanan *Türk Lügati*'dir. Uzun yıllara yayılan yoğun bir emeğin ürünü olan bu eser, yalnızca Osmanlı Türkçesi söz varlığını değil; aynı zamanda Türk lehçe ve şivelerini, ayrıca Türkçeye farklı dillerden geçmiş unsurları da kapsamlı bir şekilde ele alması bakımından Türk sözlükçülük tarihinde müstesna bir yere sahiptir.

Hüseyin Kâzım Kadri, hem bir fikir ve siyaset adamı hem de bir ilim insanı olarak, dil meselesine büyük önem atfetmiş; Türk dilinin birliği ve bütünlüğü fikrini savunmuştur. Onun *Türk Lügati* adlı eseri, bu fikrî yaklaşımın somut bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Eser, Türk lehçeleri arasında mukayeseye imkân tanınması ve geniş bir edebî tanıklar ağına dayanması bakımından öncü bir çalışma niteliğindedir.

Bununla birlikte, *Türk Lügati* üzerine yapılan akademik çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, eserin kapsamı ve önemi göz önünde bulundurulduğunda önemli bir eksikliktir. Bu çalışmada, Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı ve ilmî kişiliği ana hatlarıyla ele alınmakta; ardından *Türk Lügati*'nin telif süreci, kapsamı, önemi ve sözlükçülük yöntemi

incelenmektedir. Böylece hem söz konusu eserin Türk dil tarihi içindeki yeri ortaya konulmakta hem de ileride yapılacak çalışmalara zemin hazırlanması amaçlanmaktadır.

2.Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine dayanmaktadır. Araştırmanın temel veri kaynağını, Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk Lügati* adlı eseri ile bu eser ve müellifi hakkında yapılmış ikincil kaynaklar oluşturmaktadır. Bu kapsamda, ilgili literatür taranmış; sözlükçülük tarihi, Osmanlı Türkçesi ve Türk lehçeleri üzerine yapılmış çalışmalar incelenmiştir.

Çalışmada öncelikle Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı ve eserleri hakkında biyografik veriler derlenmiş; ardından *Türk Lügati*'nin yapısı, kapsamı ve hazırlanış süreci analiz edilmiştir. Bu analiz sürecinde eserin önsöz (dîbâce) kısmı başta olmak üzere, farklı ciltleri incelenmiş ve müellifin sözlük hazırlama anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmada ayrıca betimleyici (deskriptif) analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, *Türk Lügati*'nin içerdiği kelime türleri, lehçeler arası karşılaştırmalar, kaynak kullanımı ve örneklendirme biçimleri sistematik olarak değerlendirilmiştir. Eserde yer alan yöntemsel tercihlerin (transkripsiyon kullanımı, alfabetik sıralama, tanık gösterme vb.) Türk sözlükçülük geleneği içerisindeki yeri tartışılmıştır.

Çalışmanın bir diğer boyutunu karşılaştırmalı yaklaşım oluşturmaktadır. Bu çerçevede *Türk Lügati*, Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi sözlükçülük anlayışıyla ilişkilendirilmiş; benzer ve farklı yönleri ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak bu çalışma, tarihî bir sözlük olan *Türk Lügati*'ni hem içerik hem de yöntem açısından inceleyerek, eserin Türk dili ve sözlükçülük tarihi içindeki yerini akademik bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

3. Hüseyin Kâzım Kadri ‘nin Hayatı¹

Kitaplarının çoğunda Şeyh Muhsin-i Fânî müstear adını kullanan Hüseyin Kâzım Kadri, 1870 yılında İstanbul’da doğdu. Annesi uzun yıllar Beyrut’ta yaşamış Güzide Hanım’dır. Babası Trabzon Valiliği ile şöhret bulan Kadri Bey’dir (1843–1903).

Hüseyin Kâzım Kadri, ilköğrenimine Beylerbeyi Sıbyan Mektebi’nde başladı. Ardından Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi’nden mezun oldu. Mülkiye Mektebi’nin idadî kısmına kaydoldu, ama babasının Aydın Vilâyeti Defterdarlığı’na atanması üzerine İstanbul’dan ayrılarak ailesiyle İzmir’e gitti. Hüseyin Kâzım Kadri, İzmir’de İngiliz Ticaret Mektebi’ne devam etti ve buradan mezun oldu. Okulunu bitirdikten sonra Arapça ve Farsça öğrenmek için dersler aldı.

Hüseyin Kâzım Kadri, Almanya dönüşünde, Aydın Vilâyeti Muhasebe Kalemi’nde memuriyete başladı (1886). Bir sene kadar burada çalıştıktan sonra istifa etti (1887). İstanbul’a dönüşlerinde Maliye Nezareti Mektubî Kalemi’ne girdi (1889). Yaklaşık dört sene de burada çalıştıktan sonra Hâriciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderî Kalemi’nde işe başladı (1894). 1895’te Tiflis Şehbenderliği’ne tayin edildi, ama annesinin karşı çıkmasından dolayı bu göreve gidemeyip, tekrar Maliye’deki görevine döndü. 1904’te Maliye’deki görevinden ayrıldı ve II. Meşrutiyet’in ilânına kadar memuriyetten uzak kaldı. Manisa’da babasının çiftliğinde ziraatla meşgul oldu.

Hüseyin Kâzım Kadri, siyasî kimliği ile de ön plana çıkan bir kişidir. 1920’de Meclis-i Mebûsan’a Aydın Mebûsu olarak girmiş ve ikinci başkan olmuştur. Misâk-ı Millî için meclise ilk teklifi veren kişidir. İstanbul’un işgal edilmesi üzerine Meclis feshedilince bir müddet açıkta kaldı. Tevfik Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nâzırı ve Adliye Nâzırı Vekili oldu (1920). Hüseyin Kâzım Kadri, İstanbul Hükümeti ile Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasındaki fikir ayrılıklarını ortadan kaldırmak üzere eski Sadrazam Müşir Ahmet İzzet Bey, Salih Paşa, Atina ve Bern Sefirleri Cevat ve Münir Bey’ler ve Rasathâne Müdürü Fatin Efendi’nin de yer aldığı bir heyet maiyyetinde Anadolu’ya gelmiş ve aylarca kaldıkları halde bir netice elde edememiş ve İstanbul’a dönmüştür. Hüseyin Kâzım Kadri, bu olay üzerine kabinedeki üç arkadaşıyla mebûsluktan istifa etmiştir (1921). Hüseyin Kâzım Kadri, daha sonra ticarete atılır. Kendisinin de ortak olduğu Türk Ticaret ve Sanayi Bankası, Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi ve Şark Sigorta Şirketi kuruluşlarının idare meclis üyeliklerinde ve idare meclisi başkanlıklarında

¹ Hüseyin Kâzım Kadri’nin hayatı ve eserleriyle ilgili bu bölümde yer alan bilgiler, *Hüseyin Kâzım Kadri’nin Hayatı Sanatı ve Eserleri* adlı seminer çalışmamızdan özetlenerek alınmıştır. (Geniş bilgi için Bkz. Ahmet Yıldıztaş, *Hüseyin Kâzım Kadri’nin Hayatı Sanatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Seminer Çalışması, Erzurum 2011, s. 1–41.)

bulunur. Hüseyin Kâzım Kadri'nin önemli hususiyetlerinden biri de ilim adamı kimliğidir. Çeşitli sahalarda ortaya koymuş olduğu onlarca eseri bunun göstergesidir. Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati*'yla ilgilenmeye başladıktan sonra Lâtince ve Yunancayı da öğrendi. Hayatının son zamanlarında Suriye'ye çekilerek altı sene orada kalmış; araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. En önemli eserlerini Suriye'den İstanbul'a geldikten sonra vermiştir. Hüseyin Kâzım Kadri, Türkiyât alanında çalışmalar yapmış; Türk dilinin birliği ve bütünlüğü konusunda görüşler ortaya koymuştur. İstanbul'da görev yaparken *İctihad* adlı dergide "Türk Lisanlarının Tevhidi" adlı makaleleri yayınlandı (1912).

1921 yılından sonra hiçbir görevi kabul etmeyen Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati* adlı eseri üzerinde çalışmaya başlamış, büyük bir eksikliği gidereceğine inandığı bu lügate yıllarını vermiştir. Hüseyin Kâzım Kadri, kışı geçirmek için gittiği Tarsus'ta vefat etmiştir. (1934). Naaşı İstanbul'a getirilerek Beylerbeyi Küplüce Mezarlığına defnedilmiştir.

4. Türk Lügati

Hüseyin Kâzım Kadri'nin, uzun, sürekli ve yorucu bir mesai neticesinde telif etmiş olduğu, dört büyük ciltten oluşan *Büyük Türk Lügati*, kaba bir tasnifle, Türkçenin iki ana kolunu kapsamaktadır: *Batı Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi*. Büyük oranda edebî tanıklarla desteklenmiş olan sözlük; Osmanlı Türkçesinde kullanılan Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dillerinden (İtalyanca, Fransızca, Lâtince, Rumca, İngilizce...) geçme bütün söz varlığını içermenin yanı sıra; Türkçeyle uzaktan yakından münasebeti bulunan bütün Türk lehçe ve şivelerinin (Uygur, Çağatay, Azerî, Kazak, Çuvaş, Yakut...) de tek mil bir sözlüğüdür. Türkçedeki alıntı kelimelerin yanında lehçe ve kollarıyla beraber Türkçe kökenli kelimelerin örnekli bir fihristi hükmündeki *Türk Lügati*'nin bu yönüyle Türk sözlükçülük tarihinde bir *ilke* imza attığı ve bu *ilk* oluşun da olumlu olumsuz bütün hususiyetlerini barındırdığı/barındıracağı şüphesizdir. Bu yazı, tarihî Türk sözlükçülüğünde dönüm noktası olarak değerlendirilen bu sözlüğün, ana hatlarıyla tanıtım ve değerlendirmesinden ibarettir.

Kapakta, sözlüğün adının altında düşülen; "*Türk Dillerinin İştikâkî ve Edebî Lûgatleri*" kaydından sonra; "*Türkçe'de kullanılan bilcümle kelimat ile Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî ve Garb Türkçe'leriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçe'lerinin lûgatlerini ve Garb Türkçe'sinde kullanılan Arap ve Acem kelimelerini şevâhidi ve emsâliylehâvîdir*"² denerek, kapsamı belirtilen *Türk Lügati*, Hüseyin Kâzım'ın en büyük eseridir.

² Ergin, İstanbul Şehreminleri, s.307

Sözlük, dört büyük ciltten oluşmaktadır:

I.C. İstanbul, Devlet Matbaası, 1927, 99+885+4 s.(Arap harfleriyle basılmış).99 sayfalık dibacede, eserin hazırlanışındaki maksat, çeşitli Türk lehçelerinin gramer özellikleri, Batı Türkçesinin saf ve nahiv kuralları anlatılmaktadır. Bu cildin sonunda ise lüğatin kaynaklarını veren bir liste yer almaktadır.

II.C. İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, 982 s.(Arap harfleriyle basılmış)

III.C. İstanbul, Maârif Matbaası, 1943, 4+928 s.

IV.C. İstanbul, Maârif Matbaası, 1945, 894 s.

Hüseyin Kâzım Bey’in en hacimli ve üzerinde en çok çalıştığı eseridir. Böyle bir eseri, 1331/1895 yılında Tevfik Fikret, Beyrut valisi Nurettin Bey ve Şevki Bey’le birlikte hazırlamaya karar vermiş olmasına rağmen, bu karar yerine getirilememiş; arkadaşlarının vazgeçmesi üzerine kendisi aralıklarla 30 yıl çalışarak bu büyük eseri hazırladı.1328/1913’te Beyrut’a gitmesi çalışmalarına hız katmıştır. *Büyük Türk Lügati*, Hüseyin Kâzım için bir *kızıl elmadır* ve o bu hedefe doğru tek başına yola çıkmıştır.

Hüseyin Kâzım, *dîbâcesinin* baş kısmında bu eseri yazma sebebini ve kapsamını şöyle ifade etmektedir:

“Türk Lûgati, Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Âzerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleriyle uzak yakın bir münâsebet arz eden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikâkî, mukâyesevî ve edebî bir lugâtnâmesidir. Otuz beş senelik mütemâdî bir sa,,yin hâsılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir vahdet-i lisâniyyeye doğru gidebilmek imkânını hazırlamak için yazdım..”³

Bu sözlerle girişi yapılan uzun (99 s.) *dîbâcede*, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin kaynak eserlerinden, bu lehçelerin geçirdiği tarihî gelişmelerden, söz varlıklarından, imla ve ses özelliklerinden ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir.

Arap alfabesiyle basılmış olan birinci ve ikinci ciltlerde, madde başı kelimedden sonra, transkripsiyonu verilmiştir. Hüseyin Kâzım Bey’in, bu yöntemi tercih etme sebebini gene *dîbâcede* belirtmiştir:

³ Hüseyin Kazım, Kadri. *Türk Lügati*, C.I, s.I

“Ebuzziya Teyfik ve Ahmet Vefik Paşa’nın vâvın karşıladığı ünlüleri göstermek üzere bu harf üzerinde birtakım işaretler geliştirdiklerini fakat bu sistemin layıkıyla yaygınlaşmamış, üstelik akademik bir kurulca da incelenmemiş olması sebebiyle böyle bir uygulamadan ictinap ettiğini...” söylemesi bu cümledendir.

Eşref Edip’in ifadesine göre; inci gibi sıralanıp mahfazalara konulmuş, sandıklara yerleştirilmiş olan bu eser, Osman Ergin’in naklettiğine nazaran üç, Eşref Edip ve Muallim Vahyî’ye göre ise tam dört defa gözden geçirilip yazılmış; Mehmet Akif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdî, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet vs. gibi şahsiyetlerin de kontrolünden geçmiştir. Kazan Lehçesi için Ayaz İshak Bey; Arapça ve Farsça kelimelerde Çerkeşli Hoca Bekir Efendi ile bir defa gözden geçirilmiştir. Osmanlı Türkçesi açısından çok takdir gören *Türk Lügati*, bilhassa Doğu Türkçesi’yle ilgili eksiklik ve yanlışlıklar içermesi dolayısıyla eleştirilmiştir. M. Şakir Ülkütaşır, eserin, muhtevası ve zayıf taraflarını içeren yazısında kısa ama özlü bir değerlendirme yapmıştır:

“*Türk Lügati*’nin tertip tarzı eski Osmanlıca-Türkçe lügatlerin tertip şekline göre yani Elif’ten Ye’ye kadar otuz üç harf üzerinedir... Uzun bir çalışmanın mahsulü olduğu şüphesiz bulunan *Türk lügati*, Osmanlıca bakımından oldukça zengin ise de Azerî, Kazan ile Orta Asya Türk Lehçeleri’ne ait kısımlarında epeyce yanlıştır. Bu lehçelerdeki birtakım kelimeler ya yanlış okunmuş yahut verilen tanıklar o kelimenin anlamına pek uygun düşmemiştir. Bunun sebebi Hüseyin Kâzım Kadri’nin bu vadiye sadece bir kopyecilik yapmış olmasıdır. Bununla beraber, *Lügat*’te Osmanlıca bazı başı davalı kelimeler ya şahitsiz kaydedilmiş yahut hiç kaydedilmemiştir. Büyük, ağaç, at, gibi birtakım kelimeler de faydasız yere bir çok atalar sözü ve başka misallerle doldurulmuştur. *Lügat*’e alınan Kıpçak, Kazak-Kırgız, Selçuk, Uygur, Oğuz vb. gibi boy; Cengiz vb. gibi kişi adları hakkında verilen etnik ve tarihî bilgiler de hemen çok eski kitapların bu husustaki yazılarını tekrarlamaktan ibaret bulunmuştur.”⁴

Türk Lügati, Osmanlı Türkçesi bakımından seçkin sözlüklerden kabul edilmektedir: “*Hüseyin Kâzım Kadri Bey’in lüğatini de iyi bir lügat olarak söyleyebiliriz*”⁵ diyen Cemil Meriç’in şu sözleri bu cümledendir: “*Külliyât-ı Azîziyye fî Lûgâti’l-Osmâniyye British Museum’da müsveddeler halinde duruyor. Redhouse çok çalışmış. Türkçe’nin tek lügati. Fuat Paşa’ya yazmış bir mektup, alın şunu, basın diye. Ama devletin baktığı yok. Misalli lügat üstelik. Emsâl ve şevahidiyle beraber. Haydi o devirlerde imkân olmadı. Cumhuriyet devrinde de mi imkân*

⁴ M. Şakir Ülkütaşır, “Hüseyin Kâzım Kadri”, *Türk Dili*, I, sayı:5, Şubat 1952, s.25-26

⁵ Açıkgöz, 1993: 76.

yoktu? Hüseyin Kâzım'ın lügatinden başka da Tarihî Türk Sözlükçülüğünde lügat yapılmadı. Birinci Cihan Harbi'nden beri lügat yok Türkçe'de.”⁶

“Beş altı sene evvelsi, Hüseyin Kâzım Bey'in Türk Lügati çıkmağa başlayınca, Türkiyat'ta çalışkanlığının ve bilgisinin derecesine hayran oldum. Bu kitap hakikaten bir okyanustur.” (Yusuf Akçura).⁷

“Merhum Hüseyin Kâzım Bey bence en büyük muvaffakiyeti Türk Lügati”nde gösterdi. Çünkü bir asır çeyreği geçecek kadar sürekli, tam dört defa yeni baştan tertip ve tebyiz gibi... Çünkü Âkif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdi, Mehmed Ali Tevfik, Abdullah Cevdet ve emsâli güzide edebiyat üstadlarımızın nazarlarına arz ile, re'yları muhassalasını alarak tashihi, tehzip ve ilave gibi yeni baştan yorgunluklara göğüs germiş, hatta Kazan lehçesi lügatlerini Ayaz İshak Bey'e Arabî, Farisî kelimeleri de bu dillerin alıyyat ve edebiyatına derin vukufu ehlince müsellemer merhum Çerkeşli Hoca Bekir Efendi'yle gözden geçirtmek suretiyle bu kitapta bir yanlışın yer bulamamasına beşer gücü yettiği kadar ihtimam etmiştir. İşte bunun içindir ki Hüseyin Kâzım Bey lügati şimdiye kadar basılıp çıkan bütün Osmanlıca, Türkçe lügatlerimizin en büyüğü, en yanlışsız, en bol şevahitlisidir” (Muallim Vahyî Bey)⁸

Türk Lügati'nin Osmanlı Türkçesi bakımından çok kapsamlı, hattâ birçok lügatten üstün olduğunu, Süleyman Nazif, bir terkibe yönelik yaptığı değerlendirmede şöyle ifade etmektedir:

“... Arz-ı simsime lisânımızdaki lügat kitaplarında bulunmadığı gibi, Şeyh Muhsin-i Fânînâm-ı müsteârıyla neşr-i feyz u ilm eden Hüseyin Kâzım Beyefendi birâder ve üstâdımız, yirmi beş senelik say ü tettebbuun mahsûl-i feyzâfeyzi olan ve hâlâ tab u neşr edilmemesi irfânımız için hüsrân bulunan –iki mânâsıyla da– büyük lûgatinde simsimeyi şu sûretletârif ve îzâh ediyor:”⁹

Süleyman Nazif'in sözünü ettiği simsime kelimesi, Hüseyin Kâzım tarafından teferruatlı biçimde ele alınarak kritiği yapılmış, kapalı anlamı şiirle açığa çıkarılmaya çalışılmış – tasavvufî– kelimelerden biridir. Öneme binaen ve Türk Lügati hakkında bir fikir vermesi

⁶ Açıkgöz, 1993: 342. 12 (H. K. Kadri'nin yakın arkadaşı Şevki Bey'den nkl.) Kara, 1991: 35. 13 (H. K. Kadri'nin yakın arkadaşı Şevki Bey'den nkl.) Kara, 1991: 35. 14 S. Nazif, 1924: 270-1

⁷ Şevki, a.g.e. s. 55

⁸ (H. K. Kadri'nin yakın arkadaşı Şevki Bey'den nkl.) Kara, 1991: 35.

⁹ S. Nazif, 1924: 270-1.

bakımından aşağıya aynen alıyoruz: (simsim, sümsüm [Arapça; isim; 3/114]: Susam. simsime: Susam tânesi).

İşte, *Türk Lügati*'nde, doğal olarak tümü bu ölçüde olmamakla birlikte, Osmanlı Türkçesi ve dolayısıyla eski Türk edebiyatı açısından önemli görülebilecek birçok kelime, terkip, terim... saymak mümkündür.

Osmanlı Türkçesi'ndeki yetkinliği, ehline kabul edilen ve hemen hemen her maddesine divan edebiyatından en az bir -bazen de bir sözlük için aşırı kabul edilecek- birçok örnek gösterilmiş olan *Türk Lügati*'nin, bu özellikleri dolayısıyla divan edebiyatı kaynakları arasında da çok müstesna bir yere sahip olduğu şüphe götürmez. Bu cümleden *Büyük Türk Lügati*, çok sömürülmüş fakat esemesi okunmamış gizli kahramanlardandır. Doğu Türkçesi lehçeleri açısından sözlüğü takdir etmek yetki alanımızın fevkindedir; ancak şu kadarını yinelemekte bir beis görmüyoruz: Sözlük, Osmanlı Türkçesi ve lehçelerini tanıklarıyla içermesi bakımından tek ve emsalsiz bir kaynaktır.

5. Türk Lügati'nin Telif Serüveni

Lügat, kelime, söz, sözcük ve sözlük anlamlarına gelmektedir. Bir başka açıdan bakılacak olursa Lügat, hafıza demektir. Yani Lügat, konuşulan ve yazılan bir dilin beynidir, hafızasıdır. Bu açıdan Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk Lügati*, Türk sözlükçülüğü açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. Hüseyin Kâzım Kadri'nin, uzun ve yorucu bir çalışmasının meyvesi olan bu eser, 1927–1945 tarihleri arasında Devlet Matbaası'nda dört cilt olarak neşredilmiştir. *Türk Lügati*, genel hatlarıyla Türkçe'nin iki ana kolu olan *Batı Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi*'ni kapsamaktadır.

Türk Lügati, Arapça, Farsça ve Batı dillerinden (İtalyanca, Fransızca, Lâtince, Rumca, İngilizce) geçme kelimelerin yanı sıra; Türk lehçe ve şivelerinden (Uygur, Çağatay, Azerî, Kazak, Çuvaş, Yakut vs.) de kelimeleri ihtiva eder.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*'ni 1895 yılında üç arkadaşıyla (Tevfik Fikret, Beyrut Valisi Nurettin Bey ve Şevki Bey) birlikte yazmak istemiş, fakat arkadaşları lügati yazma işinde kendisini yalnız bırakmışlardır. 1913 yılında Beyrut'a giden Hüseyin Kâzım Kadri, kendisi için bir *meşkûre* olan bu hedefe varmak için tek başına yoluna devam etmiştir. *Türk Lügati*, Hüseyin Kâzım Kadri'nin en hacimli ve üzerinde en çok çalıştığı eseridir. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*'nin “*dîbâce*” kısmında bu eseri yazma sebebini ve kapsamını şöyle ifade etmiştir:

“*Türk Lügati*, Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Azerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleriyle uzak yakın bir münâsebet arz

eden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikâkî, mukâyesevî ve edebî bir lughatnâmesidir. Otuz senelik mütemâdî bir sa'yin hâsılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir vahdet-i lisâniyyeye doğru gidebilmek imkânını hazırlamak için yazdım..”¹⁰

Bir dil aşığı olan Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*’nı hazırlayabilmek için bütün Kafkasya’yı dolaşmış ve konuşulan Türk lehçeleri hakkında önemli araştırmalar yapmıştır.

6. Türk Lügati’nin Önemi

Türk Lügati’nin en önemli özelliği Türk lehçelerini mukayese anlamında yapılan ilk ciddi çalışma olmasıdır. Her ne kadar Doğu Türkçesi açısından bazı eksiklikleri ve yanlışlıkları ihtiva etse de Osmanlı Türkçesi açısından çok önemli sözlüklerden biri kabul edilmektedir. Ayrıca *Türk Lügati*, Osmanlıca lughatler içerisinde gerek muhtevası gerekse büyüklüğü ile de dikkat çekicidir.

Türk Lügati’nin bir başka önemli özelliği de Mehmet Âkif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdi, Mehmed Ali Tevfik, Abdullah Cevdet gibi o dönemin önde gelen edebiyat üstâdları tarafından değerlendirilmiş olmasıdır. Bu değerlendirmeler neticesinde Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*’nda bazı bölümleri yeniden gözden geçirmiş ve düzeltmeler yapmıştır.

Türk Lügati’nda Türk Lehçeleri’nin kaynak eserlerinden, bu lehçelerin geçirdiği tarihî gelişmelerden, söz varlıklarından, imlâ ve ses özelliklerinden de ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir. *Türk Lügati*’nin bir başka önemli özelliği de hemen hemen her maddesinde divan edebiyatından bazen bir bazen de bir sözlük için aşırı kabul edilebilecek birçok örnek gösterilmesidir. Bu yönüyle de divân edebiyatı kaynakları arasında da çok özel bir yeri vardır.

7. Türk Lügati’nde İzlenen Metot

Türk Lügati’nda Osmanlı Türkçesinde kullanılan Türkçe kelimeler ile Arapça, Farsça, Fransızca gibi değişik dillerden ve Türk Dili’nin Uygur, Azerî, Kırgız, Çuvaş, Kazan, Tatar gibi lehçelerinden Osmanlı Türkçesi’ne girmiş kelimeler Osmanlı alfabesine göre alfabetik sırayla dizilmiştir. Farklı dil ve lehçelerde kullanılan ortak kelimelere ayrı birer madde olarak yer verilmiştir. Meselâ Türk Lehçeleri’nde ortak kullanılan “öz” kelimesi Uygur, Osmanlı¹¹, Azerî, Çağatay ve Kazan sahalarındaki kullanımı ayrı ayrı maddeler olarak ele alınmıştır.

¹⁰ Hüseyin Kazım, Kadri. *Türk Lügati*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, I, I.

¹¹ *Türk lügati*’nde Osmanlı sahası için “Garp” tabiri kullanılmıştır.

Madde başı olarak alınan kelimelerin ait olduğu dili ve türü belirtilmiştir. Kelimelerin kullanıldığı sahadaki anlamı verildikten sonra çoğu kelimeler ile ilgili atasözleri, deyimler, darbımeseller ve terkipler kaydedilmiş ve bunların çoğu ile ilgili manzûm ve mensûr eserlerden kullanım örneklerine yer verilmiştir. Verilen örneklerin hangi kaynaktan alındığı bazen eser adı, bazen de yazar adı verilerek çoğunlukla gösterilmiş, nadiren bilinmeyen kaynaklar için soru işareti kullanılmıştır.

Dinî literatüre ait kelimeler ele alınırken zaman zaman ayet ve hadislerden örnek verme yoluna gidilmiş; alınan ibarenin ayet ya da hadis olduğu belirtilmiştir. Eserin Arap alfabesiyle basılmış olan birinci ve ikinci ciltlerinde, madde başı kelimelerin okunuşu, Ebuzziya Tevfik ve Ahmet Vefik Paşa gibi dilcilerin Osmanlı alfabesi üzerinde bazı işaretler kullanmak suretiyle geliştirdikleri sistemle değil, transkripsiyon sistemiyle verilmiştir.

8.Sonuç

Bu çalışmamızda Bir dil aşığı olan Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı ve onun en önemli eseri olan *Türk Lügati* adlı eseri ele alınmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri'nin, uzun, sürekli ve yorucu bir mesai neticesinde telif etmiş olduğu, dört büyük ciltten oluşan *Büyük Türk Lügati*, Türk dili Türk Şiveleri ve Türk lehçeleri açısından son derece önemli bir eserdir. Hüseyin Kâzım Kadri, bu eserinde kaynak gösterme noktasında büyük bir dikkat ve titizlik göstermiştir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin yıllarını vererek büyük bir dikkat ve titizlikle hazırladığı bu eserin gerek dil gerekse edebiyat açısından büyük bir öneme sahip olduğu ortadadır. Çalışmamızın, Hüseyin Kâzım Kadri ve *Türk Lügati* ile ilgili yeni çalışmalara katkı sağlamasını dilerim.

Kaynakça

AÇIKGÖZ, Halil, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Seyran Yay. İstanbul 1993

ALBAYRAK, Nurettin, "Hüseyin Kâzım Kadri", *İslam Ansiklopedisi DİA*, XVIII, İletişim Yay., İstanbul 1988, s. 554-555

ARSLAN, Tekin, *Edebiyatımızda İlimler ve Terimler*, İstanbul, 1995.

BELGE, Murat, "Türk Dilinde Gelişmeler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, X, İletişim Yay. İstanbul, s. 2588-2606.

- ERGİN, Osman, *Hüseyin Kâzım Kadri: İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*, Sinan Mat. İstanbul 1949.
- ERTEM, Rekin, “Hüseyin Kâzım Kadri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, IV. Dergâh Yay. İstanbul 1981, s. 300-302.
- EŞREF, Edib, *Mehmed Âkif -Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyat, İstanbul, 1962
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*,
- GÖKÇE, Aziz, *Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlükleri*, Kebikeç Yay. Ankara, 1998
- GÜLENSOY, Tuncer, "Atatürk Kronolojisi", *Türk Kültürü*, Sayı: 61, Ankara 1967, s.69.
- İLHAN, Nadir, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ, Manas Yayıncılık. 2007
- KADRİ, Hüseyin Kazım , *Türk Lügati*, I-II, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927-1928.
- KADRİ, Hüseyin Kazım, *Türk Lügati*, III-IV, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943-1945.
- KADRİ, Hüseyin Kazım, “Türk Lisanları'nın Tevhidi I”, *İctihad*, sayı: 32-33-34, İstanbul, s. 861-876-906.
- KADRİ, Hüseyin Kâzım, *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*, İstanbul
- KARA, İsmail (haz.),” *Hüseyin Kâzım Kadri: Ziya Gökalp'in Tenkidi*,” Dergâh Yay., İstanbul, 1989
- KARA, İsmail (haz.), *Hüseyin Kâzım Kadri: Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İletişim Yay. İstanbul, 1991
- KARA, Mehmet-Karadoğan Ahmet Türkmen, *Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınevi, 2004
- NAZİF, Süleyman, *Külliyât-ı Ziyâ Paşa*, İstanbul, 1924
- SARAY, Mehmet, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, “Hüseyin Kâzım Kadri” , *Türk Dili*, I/5, Ankara-1952 , s. 24-6
- TAŞKALE, Faruk, “Türk Tezhip Sanatının Büyük Ustası Rikkat Kunt” *Antik Dekor*, Sayı: 15, İstanbul, 1992, s. 80-83.